

ТИПОЛОГІЯ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ НЕОЗНАЧЕНОЇ КІЛЬКОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті порушується питання щодо виділення основних типів номінації неозначеної кількості в сучасній українській мові.

Ключові слова: граматичні засоби, категорія кількості, морфема, семантика.

Кількісні відношення, об'єктивні і конкретні за основою, на практиці пізнаються як точно, так і наближено (приблизно і неозначено). Це зумовлюється дією об'єктивних і суб'єктивних факторів – просторово-часовою віддаленістю предметів, явищ, їх характером, метою і завданнями, які ставить перед собою дослідник.

С.Д. Кацнельсон про характер пізнання людиною об'єктивного світу зазначав: «Річ у тім, що знання не вливаються в нашу свідомість механічно ззовні, через безпосередню «інтеріоризацію» зовнішніх подій і фактів. Свої знання люди здобувають в активному процесі пізнання дійсності, зумовленої їх практичною діяльністю. Цей процес має складну внутрішню структуру, що дає можливість віддалятися від дійсності. Пізнання світу відбувається через категорії і поняття, які своєрідно та суперечливо відображають об'єкт. Пізнання є процесом приблизного і неповного відображення об'єкта і який завжди має небезпечну властивість збіднювати і омертвляти живу дійсність» [7, 112].

У мовному вираженні кількісних відношень подаються результати пізнання предметів, явищ у певній адаптованій (не лише адекватній, але і приблизній) формі на основі людських можливостей і потреб. Для номінації вагоме значення має те, що «людина, пізнаючи навколишній світ, певною мірою його творить і змінює, але ця діяльність не позбавляє її здатності змінювати та сприймати дійсність у процесі пізнання» [7, 158].

Категорія кількості не є цілісним нерозчленованим поняттям, вона містить декілька субкатегорій, змістова різниця яких не може проявитися у різних способах мовного вираження. Багатоплановість кількісної реальності зумовлює багатоплановість пізнавального процесу і мовного позначення. Серед мовних засобів вираження кількості вирізняють актуалізатори точної кількості та актуалізатори неточної (приблизної і неозначеної) кількості. Схематично це можна подати так:

Кількісні відношення, їх репрезентації і зміст

Об'єктивна кількість пізнається через обчислення та вимірювання і знаходить своє відображення у мовних номінаціях, що фіксують результати пізнання в точних і неточних оцінках. Дослідження мовних номінацій кількості в українській мові є досить цікавим, оскільки дає можливість виявити основні типи номінації указанного значення і визначити місце іменника серед лексичних засобів вираження неозначеної кількості.

Категорію неозначеності вважаємо функціонально-семантичною, адже вона репрезентується на всіх мовних рівнях (лексичному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному) і має місце в мовленні. Під мовною неозначеністю розуміємо здатність морфеми, слова, виразу чи синтаксичної конструкції вказувати на певну кількість, величину тощо, які не виражені конкретним числом. Мовленнєва неозначеність – це реалізація певної характеристики в конкретному висловленні, найчастіше вона застосовується як прийом або засіб осмислення тексту

(алегорії, алюзії, різного роду інтертекстуальні елементи, одночасна наявність двох планів опису тощо).

Мовний тип неозначеної кількості в представлено в українській мові різнорівневими засобами. На морфемному рівні носіями неозначеної кількості виступають афікси і кореневі морфеми. Наприклад: *безліч, багатозначність, менишина, поліфункціональність*. Серед морфем кількісного плану вирізняються одиниці, які співвідносяться зі значенням зменшеності і збільшеності та виражають значення розміру неозначено: **-к, -ок, -ник, -чик, -иця, -иськ, -ищ, -ур, ультра-** тощо: *ультразвук, дубок, хлопчик, урвище, крильця, пасовисько і под.* Деякі утворення цього типу реалізують кількісне й оцінювальне значення. Так, суфікси, що реалізують значення зменшування і збільшування, можуть вказувати на співчуття, ласку, іронію, гнів, неприязнь тощо: *зіронька, синочок, пташеня, каменяка, звірюка.*

В українській мові є велика кількість морфем, що реалізують сему кількості й оцінювання. Наприклад: *стіл, столик, столичок, столище; табун, табунець, табунчик, табунисько, табунячище*. Характерною ознакою морфем, що реалізують неозначену кількість в українській мові, є не тільки їх різноманітність, але і велика комбінаторність.

Сема неозначеної кількості не реалізується суфіксами, приєднаних до коренів – носіїв числа. Наприклад, у словах *деньок, рочок, годинка* зменшуваний суфікс не реалізує свого денотативного значення, а несе лише емоційне навантаження [4, 164]. В українській мові виділять суфікси, що реалізують значення збірної неозначеної множини: *ганчір'я, людство, чагарник, дітлашня, комарня, розарій, вугілля, білизна та ін.* Надлишок якоїсь ознаки, яка має відтінок неозначеності і позначається кореневою морфемою, може виражатися через префікси: *найдовший, надміцний, надмірний*. Деякі кількісні морфеми характеризуються полі функціональністю, наприклад, суф. -ин: *хатина, горошина, порошина, дровина, хмарина*. Цей суфікс реалізує значення числа і розміру.

Слова, що реалізують значення неозначеної множини через морфеми, характеризуються наявністю опорних та супутніх морфем, останні з яких співвідносяться з кількістю. Це можна спостерігати, порівнявши смислову структуру наведених слів: *березнячок* – береза (опорна сема) + ліс + молодість + мала величина (супутня сема); *стілчик* – предмет меблів (опорна сема) + мала величина (супутня сема). На морфемному рівні в українській мові значення неозначеної кількості реалізується нечленовано, через просту номінацію.

Категорія неозначеної кількості знаходить своє вираження на лексичному та граматичному рівнях, де вона чи не найширше представлена іменником. Повнозначні словесні знаки трьох типів номінації – предметів, дій та ознак, за визначенням Г.А.Уфимцевої, є суто класифікаційними розрядами мовних знаків з лексичного погляду. Щодо структурної організації їх змісту, то вони однаковою мірою "наділені двома видами семіологічної (знакової) значущості – категоріально-номінативної і функціонально-синтагматичної" [13, 82]. У системі номінацій за категоріальним значенням предметності іменники протиставляються усім іншим частинам мови, що виражають дію, стан, процес, ознаки процесів і дій. Відповідно цей лексико-граматичний клас слів протиставляється і за функціонально-синтагматичною природою в актах комунікації. Категорія числа іменників своєю предметно-значенневою основою пов'язана з логічним поняттям кількісного вияву позначуваного. Форма числа іменників може бути вихідною і похідною (первинною і вторинною). Іменники неозначеної числової парадигми мають вихідну форму або однини (*singularia tantum*), або множини (*pluralia tantum*).

Стосовно формального представлення граматичної семантики числа визначається три типи відношень: 1) коли в формах однини і множини значення слова залишається тотожним; 2) коли значення числа потенційно присутнє або конструктивно пов'язане з формою однини, а в множині об'єктивується інакше, варіантно (*крапля – краплі, вино – вина, глибина – глибини*); 3) коли значення слова у формі однини передбачуване на основі значення слова множинної форми (*українці – українець, українка; кеглі – кегля, легені – легеня*).

Значення числа як знаковий зміст форми – це внутрішня властивість слова виражати категоріальне значення кількості або величини. Поняття "значення" може переплітатися з поняттям "функція". Вивчення функціонування граматичних форм, – пише О.В.Бондарко, – спрямоване на вивчення насамперед певної форми і тієї граматичної категорії, яку вона представляє (хоч і враховуються найрізноманітніші умови контексту) [3, 19]. Учений трактує функцію, як мету, призначення того або іншого мовного засобу, зазначаючи, що функція не обов'язково пов'язана зі системно-мовною значимістю. Певна форма може виконувати і функції, пов'язані з умовами комунікації, спрямованістю мовленнєвого акту та іншими чинниками [3, 16-

17]. Тому в комплексному дослідженні категоріального значення числа у різних лексико-граматичних розрядах іменників, що ґрунтується на з'ясуванні їхньої лексичної і граматичної семантики, враховуються функції граматичної форми числа слова як словникової одиниці та функції, пов'язані з категоріями синтаксичної одиниці – речення (висловлення), пов'язані з актуалізацією імені в актах мовлення – кількісної означеності / неозначеності предмета, використання форми індивідуалізованого об'єкта тощо.

Номінація предметів і явищ дійсності базується на принципах лексичної і граматичної (за родом і числом) категоризації, яка реалізується у граматичній формі (засобом флексії), супроводжується вибором словотвірного типу (моделі). Форма числа не може бути “порожньою”, вона репрезентує семантику кількості або величини (як сумарність, збірність, неозначену чи колективну сукупність тощо). У словникових тлумаченнях, хай не завжди чітко, але простежується граматична кваліфікація числової форми іменників, у тому числі й парадигми неозначеної кількості. Для теоретичного обґрунтування граматичної кваліфікації сингулятивів та плюративів необхідно на конкретному матеріалі виявити, як категорія числа обслуговує іменникове слово в цілому і його лексико-семантичні варіанти, та охарактеризувати лексико-семантичні типи відношень, які реалізуються формами однини і множини у аналізованих іменниках. За визначенням А.Г.Басманової, число іменників є сигніфікативно-реляційною категорією: “відображаючи кількісні відношення, власиві денотатам, числові форми одночасно виступають одним із елементів квантитативної актуалізації предметів у мовленні та як засіб зчеплення інформації, яка міститься в реченні ..., показник синтаксичних відношень між членами речення” [1, 141-142]. Із денотатами реальної дійсності корелюють раховані іменники, їх флексія має словозмінний характер. Іменники однинної форми (*singularia tantum*) та множинної (*pluralia tantum*) формально вказують тільки на одно число, їх флексія виконує словотворчу роль і одночасно співвідносить форму числа з іншими словами, виконуючи роль стрижневого компонента у синтаксичних зв'язках узгоджуваних слів [2, 73].

У сучасній лінгвістиці традиційно виділяють такі групи іменників, які можуть виражати неозначену кількість:

- з речовинним значенням (назви хімічних речовин, елементів; назви корисних копалин, ґрунтів, порід, мінералів тощо; назви рослин, зернових, овочевих, плодових, ягідних культур та продуктів їх переробки; назви продуктів переробки речовин тваринного походження; назви продуктів харчування, страв, напоїв; назви текстильних, будівельних та інших матеріалів промислової продукції, відходи виробництва; назви продуктів життєдіяльності організму; назви структурних компонентів організму; назви атмосферних явищ);

- на позначення абстрактних понять (назви дій, процесів; назви властивостей, ознак; назви почуттів, фізичного, психічного стану; назви хвороб, хворобливого стану; назви наукових термінів);

- зі значенням збірності:(назви сукупної множинності осіб;назви сукупної множинності істот (тварин, комах, птахів тощо);назви сукупної множинності об'єктів рослинного світу;назви сукупної множинності інших предметів);

- власні назви (імена осіб; імена міфологічних істот, божеств; клички тварин; назви географічних об'єктів;назви небесних тіл).

Граматичні засоби на позначення неозначеної кількості в українській мові не обмежуються формами множини іменників, але й поширюються на інші частини мови, наприклад, прикметник та прислівник (*зелені, веселі, найдовший, щонайменше*). При цьому значення неозначеної кількості може конкретизуватися у контексті за допомогою лексичних засобів (*втричі кращий, набагато ближче, значно складніше і под.*). Граматичні засоби вираження неозначеної кількості вважаються первинними актуалізаторами вказаного значення, а лексичні засоби – вторинними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Басманова А.Г. Именные грамматические категории в современном французском языке. – М.: Высш. школа, 1977. – 197с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Грамматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. – Л.: Наука, 1971. – 115 с.
4. Вайнрах У. О. семантической структуре языка // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс. – Вып. 2. – С. 163 – 249.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
6. Есперсен О. Философия грамматики / Перевод с англ. В.В.Пассеке и С.П.Сафрановой. Под ред. и с предисловием Б.А.Ильиша. – М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 404 с.

7. Зализняк А.А., Падучева Е.В. О контекстной синонимии единственного и множественного числа существительных // Семиотика и информатика. – М., 1997. – Вып. 35. – С. 130 – 137.
8. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
9. Кузнецова Э.В. Грамматические классы и лексико-семантические группы слов // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования, 1974. – Вып. 3. – С. 39 – 45.
10. Погрібний І.І. Матеріально-речовинні іменники (лексична семантика і словозміна): Автореф. дис.. канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2000. – 20 с.
11. Ревзин И.И. Так называемое “немаркированное множественное число” в современном русском языке // Вопр. языкознания. – 1969. – № 3. – С. 27 – 48.
12. Соболева П.А. Число существительных как грамматико-словообразовательная категория // Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст: Виноградовские чтения XII – XIII / Отв. ред. докт. филол. наук Н.Ю.Шведова. – М.: Наука, 1984. – 212с.
13. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. 2 –е вид., переробл. і доповн. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
14. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 272.

В статье поднимается вопрос о выделении основных типов номинации неопределенного количества в современном украинском языке.

Ключевые слова: грамматические средства, категория количества, морфема, семантика.

The article questions about the selection of the main types of indeterminate category in modern Ukrainian.

Key words: grammar tools, the category number morpheme, semantics.